Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 50, Şubat 2021, s. 238-250

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.48767>

Dr. Büşra KUTLUAY ÇELİK

Kartal Hasan Ferruh Özgen Anadolu Lisesi –İstanbul, busra_kutluay@hotmail.com

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI VE SOSYAL BÜTÜNLEŞME: STK'LARIN DİNÎ VE SOSYOLOJİK REFERANSLARI

Özet

Çağdaş dönemde demokrasilerde Sivil Toplum Kuruluşları (STK), halkın kendi hür iradesiyle devletten bağımsız bir şekilde oluşturdukları kurumlar olarak önemli bir fonksiyon icra etmektedirler. İslâm'ın fert, toplum ve devlet planında gerçekleştirilebilecek emirleri açısından STK'lar dikkate alınması gereken kurumlardır. Ma'rufu, hayrı, yardımlaşmayı, erdemi, kötülükleri ortadan kaldırmayı emreden İslâm, müntesiplerini ikna etmek için bunları gerçekleştirme yolunda atılacak adımlara büyük ecir takdir etmektedir. Allah Teâlâ, Kur'ân'ın müteaddit yerlerinde mü'minlerin kardeş olduğunu ifade ederek aralarında yardımlaşmalarını, birlik olmalarını ve kenetlenmelerini emretmektedir. Nitekim Hz. Peygamber kendi hayatında Allah'ın emirlerini hayata yansıtırken toplumsallaşmayı ve dinî bütünlüğü hedeflemiştir. Onun Mekke döneminde Hılfü'l-fudûl hareketine dâhil olup destek vermesi, Medine'de ensarla muhacirler arasında kardeşlik ihdas etmesi, Medine sözleşmesini imzalaması hep siyasî ve sosyal birlik yolunda attığı önemli adımlardır. Bu suretle günümüzde Sivil Toplum Kuruluşları olarak adlandırılan örgütlenmelerin temellerini Hz. Peygamber'in hayatında bulmak mümkün olmaktadır. Çalışmanın amacı, İslâm'ın toplumsal yönünü oluşturan söz konusu hususların STK'ların faaliyetlerinde nasıl tezahür ettiğini ortaya koyarak bunların dinî ve sosyolojik referanslarını tespit edip değerlendirmektir.

Anahtar kelimeler: STK, Sosyoloji, Din, Sosyal Bütünleşme, Yardımlaşma

NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS AND SOCIAL INTEGRATION: RELIGIOUS AND SOCIOLOGICAL REFERENCES OF NGOs

Abstract

In contemporary democracies, NGOs have an important function as institutions that are formed by the free will of the people and independently from the state. NGOs are the institutions that should be taken into consideration in terms of the orders of Islam that can be carried out in the individual, society and state plan. Islam is that orders to spread *ma'ruf*, charitable, aid, the virtues, and to eliminate the evils, appreciates the steps taken towards fulfilling reward in order to convince their followers. In various parts of the Quran, Allah emphasizes that believers are brothers and sisters and He commands believers to cooperate together and to unite. As a matter of fact, The Prophet adopted the method of acting in integrity in his life while reflecting Allah's orders to life. Joining and supporting the *Hilf al-fudûl* movement during the Mecca period, establishing brotherhood between *Ansâr* (helpers) and *Muhâjirûn* (immigrants) in Medina, signing the Medina contract are all important steps he took towards political and social unity. Thus, today, it is possible to find the foundations of the organizations called Civil Society Organizations in the life of the Prophet. The aim of the study is to reveal how these issues, which form the social aspect of Islam, manifest in activities of NGOs to determine and evaluate the religious and sociological references of flours.

Keywords: NGOs, Sociology, Religion, Social Integration, Solidarity.

GİRİŞ

Sivil Toplum Kuruluşları, modern dönemde demokrasinin gelişmesine paralel olarak hem sayısal yönden hem de etkin olma açısından artış göstermiştir. Ma'ruf olan her şeyi destekleyen ve onu hayata hâkim kılmaya çalışan, insanın huzur ve mutluluğunu hedefleyen İslâm'ın bunlara yönelik emirleri açıktır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) fakir, yetim ve dul kadınların gözetilmesine, kıt imkânları olan kimselere yardım edilmesine, hayvanlara su ve yiyecek verilmesine, hayvanların ve çevrenin korunmasına dair sünneti ve hadisleri marufu gerçekleştirme ve huzuru sağlama amacına yöneliktir. Resûl-i Ekrem'in henüz peygamber değilken *Hilfû'l-fudûl*'a üye olması, Medine döneminde kendisinin vakıf ihdas etmesi, aynı şekilde ashâbın vakıf müessesesinin ilk örneklerini vermeleri, toplum yararına hizmet yürüten İslâm toplumunda erken dönemde sivil toplum kuruluşlarının ilk örnekleri olarak değerlendirilebilir.

Tarihsel olarak değerlendirildiğinde kökenleri Antik Yunan'a kadar götürülen Sivil Toplumun, Batı'da XVIII. yüzyılda daha somut hâle geldiği görülür. Sivil Toplum Kuruluşları, Selçuklular döneminde ilk nüvelerini vermiş, bunları Osmanlı döneminde vakıf kurumları ve günümüzde Sivil Toplum Kuruluşları olarak adlandırdığımız çeşitli örgütlenmeler takip etmiştir. Vakıf müessesesi, sadece Müslümanlara değil her dinden insana yönelik hizmetler ifa etmesi açısından dikkat çekicidir. Yine vakıfların kapsamı sadece insanlarla sınırlı kalmamış, onlar hayvanları ve çevreyi de hizmet alanı içinde değerlendirmiştir.

Bu çalışmada sivil toplum kuruluşu olgusu ve sosyal bütünleşme konusu; STK'ların Mahiyeti, Özellikleri ve Tarihî Arkaplanı; STK'ların Sosyolojik ve Psikolojik Temelleri, STK'ların Dinî Referansları, STK'ların Siyasal ve Sosyal Dinamikleri, Demokrasinin Gelişmesi ve Sivil Toplumun Güçlenmesi, Dinin Sosyal Yönünü ve Bütünleşmeyi Gerçekleştirmede STK'ların Rolü başlıkları altında incelenecektir. Sivil Toplum Kuruluşlarının İslâm tarihindeki bir örneği olarak nitelendirilebilecek Hıfû'l-fûdûl'a ana hatlarıyla temas edildikten sonra Sivil Toplum Kuruluşlarının epistemolojik temelleri, dinî referansları tespit ve tahlil edilecektir. Böylece dinin sosyal bütünleşmeyi nasıl sağladığı ve dinin toplumsal alanda nasıl tezahür ettiği üzerinde durulacak, STK'ların bu husustaki dikkat çekici işlevine vurgu yapılacaktır.

1. STK'ların Mahiyeti, Özellikleri ve Tarihî Arkaplan

1. 1. Tanımı ve Temel Özellikleri

Sivil kavramı Latince “civis” kökünden türetilmiş olup vatandaş mânasındadır. Sivil toplum ise Fransızca “societe civile” den gelmektedir (Talas, 2011). Sivil toplum kuruluşları; siyasî, ekonomik, kültürel olmak üzere farklı yaklaşımlar açısından farklı biçimlerde tanımlanabilmektedir. *Güncel Türkçe Sözlük* sivil toplumu “Toplumdaki çeşitli sorunları bağımsız olarak ele alıp kamuoyunu bilgilendirme ve aydınlatma görevi yapan, tavsiyeler sunan her türlü birlik” şeklinde tanımlamıştır (Türk Dil Kurumu, 2006). Keyman ise sivil toplum örgütlerini “Devlet denetiminin dışında gönüllü örgütlerin kurmuş olduğu, belli sorunları çözmek için siyasî yapıları yönlendirme amacı güden örgütler” (Keyman, 2004: 23) şeklinde tarif etmiştir.

Sivil toplum kuruluşları (STK); “resmî kurumlardan bağımsız olarak sosyal, siyasî, hukûkî, kültürel, ekonomik, sağlık ve çevre ile ilgili gayelerini gerçekleştirebilmek için organize olan, kâr amacı gütmeyen ve gönüllülük esasına ve belli bir amaca göre bir araya gelmiş fertlerden oluşan, tüzük ve programları çerçevesinde faaliyetler yürüten, devletten yardım almadan gelirlerini üyelerden alınan aidat ve bağışlarla sağlayan sivil kuruluşlar” olarak tanımlanabilir. Sivil toplum kuruluşları, faaliyetlerini yasalara bağlı olarak dernek, vakıf, sendika, oda, platform gibi adlarla yürütürler. Her hâlükârda toplumun ve temsil ettikleri kitlenin yararını gözetirler. Çalışanlar emekleri karşılığı ücret almazlar. Sivil toplum kuruluşlarında katı bir şekilde ast - üst ilişkisi olmadığı gibi, mensupları organizasyon içinde dayanışma ve uyum hâlinde faaliyetlerini yürütürler. Esnek bir yapıya sahiptirler. Hedefleri doğrultusunda toplumu aydınlatırlar, bilinçlendirirler ve ikna ederler.

Sivil toplum kuruluşları arasında, faaliyetlerini bölgesel çapta planlayanlar olduğu gibi bunlar arasında ülkesel ve uluslararası bir özellik arz edenler de vardır. STK'ların sosyal, siyasî ve ekonomik hakları savunan ya da eğitim ve dinî alanda faaliyet yürüten, başka bir ifade ile hayır yolunda kendilerini organize eden türleri de bulunmaktadır. STK'lara sendikalar, dinî kuruluşlar, düşünce kuruluşları, kâr amacı olmayan vakıf veya dernekler, ticarî kuruluşlar, meslek kuruluşları, siyasî partiler, sanayi kuruluşları, gençlik dernekleri örnek olarak verilebilir (geniş bilgi için bk. Kaypak, 2012: 183; Yavuz ve Kaynar, 2015: 190).

1. 2. STK'ların Tarihî Arka Planı

Sivil toplum kavramını ilk kullanan John Locke (1632 - 1704) ise de sivil toplumun, tarihî arka planını eski Yunan'a kadar dayandıranlar bulunmaktadır. Site devleti hayatının yeni teşekkül ettiği bu devrede, devlet ön plandadır. Devlet - sivil ayrımı yoktur ve sadece hürleri

kapsamaktadır. Sivil toplumun devletten ayrı olarak değerlendirilmesi, XVIII. yüzyıl sonrasına tekabül etmektedir. Zira bu yüzyıldan sonra feodalite yıkılmış ve burjuva sınıfı ortaya çıkmıştır. Sivil toplum, çağdaş ulus devletlerin bir uzantısıdır ve STK'lar şehirleşmenin daha yoğun olduğu sanayi toplumlarında ortaya çıkmıştır. Sivil toplumun oluşmasında serbest piyasa ekonomisi etkili olmuştur (Aygen, 2018: 143). Çuhadar, Türkiye'de sivil toplum hareketinin başlangıcını Selçuklular dönemine (1071-1293) dayandırmakta, sivil toplum kuruluşlarının gelişimini ise vakıfların oluşturulması ile başlatmaktadır (bk. Çuhadar, 2020: 140).

Sivil toplumun ilk ve yaygın olarak Batı'da ve sanayi toplumunda görülmesinin sebebi; baskıcı yönetimler, hızlı şehirleşme, serbest piyasa dinamikleri, demokratikleşme gibi unsurlardır. Hukuk devleti şartları içinde kurulmuş STK'lar toplumun demokratik seviyesini, gelişmişliğini ve çağdaşlığını da göstermektedir. Fikir hürriyeti, müsamaha, katılım, çoğulculuk, siyasî katılımı temin etme, örgütlü bir şekilde siyasî erk üzerinde baskı kurma ve talepleri doğrultusunda hükümeti yönlendirme sivil toplumun temel unsurlarıdır.

Kan ihtiyacı ve tabîî afetlerdeki acil yardım gibi faaliyetleri ile öne çıkan Kızılay, erozyonla mücadele etmek üzere kurulan TEMA Vakfı, Arama Kurtarma Derneği AKUT, kan ve lösemi hastası olan çocuklara sağlık ile eğitim ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan LÖSEV, ülkemizde faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşlarının ilk akla gelen örnekleri ise de çok sayıda Sivil Toplum Kuruluşu bulunmaktadır. Uluslararası İnsani Yardım Derneklerinin yanında kadınlara yönelik şiddete, kadınların emeklerini değerlendirmeye, mağduriyetlerini gidermeye yönelik kurulmuş dernekler de vardır. Biz Sivil Toplum Kuruluşlarının dinî referanslarına odaklanacağımız için yeri geldikçe örnek zikretmek suretiyle bu alandaki örneklerle yetineceğiz.

2. STK'ların Sosyolojik ve Psikolojik Temelleri

İnsan, toplumsal bir varlıktır. En küçüğü aile ve en büyüğü devlet olmak üzere, birlik ve teşkilatlar oluşturarak yaşama, insan fitratına daha uygundur. Toplumdan tamamen kopuk vaziyette, ıssız bir yerde tek başına yaşayan insanlar varsa da bunlar nadirdir ve istisnadır.

Sivil Toplum Kuruluşlarının temeli, "birlikten kuvvet doğar" prensibine dayanmaktadır. Aynı ülküyü benimseyen insanların birlik oluşturmaları, amaçlarına ulaşmaları noktasında daha başarılı netice almalarını sağlayacaktır. STK'ların varlığı, bu epistemolojik sebebe dayandırılabilir. Ancak örgütlenmeler; kanunlara, insanların umumi faydasına, ahlâkî değerlere uygun olmasına bağlı olarak meşruiyet kazanırlar. İslâm açısından meseleyi değerlendirdiğimizde ise eylem ve organizasyonların meşruiyetinin temel şartı, Allah Teâlâ'nın belirlediği hukuk sistemine uygun olmasıdır.

STK'ların psikolojik dayanağına gelince, insanlar empati yaptığında mağdur ve muhtaç durumda olan diğer insanlara yardım etme ihtiyacı duyar ve bu konuda kendisini sorumlu hisseder. Probleme çözüm getirebildiğinde ya da bu hususta bir katkı sağlayabildiğinde kendisini mutlu ve huzurlu hisseder, vicdan azabından kurtulur. Ayrıca insanlara faydalı olduğunu düşünerek manevî tatmine erişir. STK'ları harekete geçiren en önemli saik, işte bu psikolojik ve dinî sebeptir.

STK'ların objesi, eğitim imkânı bulamayan bir çocuk olabileceği gibi yardıma muhtaç bir aile, bir depremzede, aç ve susuz hayvanlar da olabilir. Ayrıca hayatın her alanında, eksiklik, ihtiyaç ve problemleri gidermek, hayır ve iyiliği yaymak için örgütlenmeye ihtiyaç vardır.

Mağduriyete ve zulme uğrayan insanlar, fitrî olarak diğer insanların yardımına ihtiyaç duyarlar. Zira insanın yardım almadan her zaman için bu hakkını alması mümkün olmayabilir. Bu itibarla fertler dayanışma içerisinde olmalıdır. Dayanışma, organize bir şekilde olursa daha verimli sonuçlar meydana getirir. Gönüllü sivil toplum kuruluşları bu ihtiyaca binaen vücuda gelirler.

3. STK'ların Dinî Referansları

STK'ların dinî referansları, “Kur’ân’dan referansları” ve “Sünnet’ten referansları” olmak üzere iki alt başlıkta değerlendirilebilir.

3.1. Kur’ân’dan Referansları

Kur’ân-ı Kerîm, kendisini benimseyen ve ilkelerine inanan Müslüman toplumları birleştirici ve bütünleştirici bir fonksiyon icra etmekte ve bunu toplumun kültürüne nüfuz ederek gerçekleştirmektedir (bk. Çelik, 2013: 171). Bundan dolayı Müslümanlar farklı kültür, bölge ve sosyal çevrelerde yaşasalar bile Kur’ân’ın mesajı ve onun hayata aktarılma biçimi olan Nebvî Sünnet, Müslümanlar arasında inanç, davranış ve kültür birliğini sağlamaktadır.

Bu durum, sivil toplum kuruluşları noktasında da kendisini gösterir. Öyle ki Kur’ân’da malını Allah yolunda infak etmeyi, fakirleri gözetmeyi, hayırda yarışmayı teşvik eden pek çok âyet bulunmaktadır. Meselâ Allah Teâlâ “*Hayırda yardımlaşın şerde değil*” (el-Mâide 5/2) buyurarak mü’minleri iyi insan olmaya, iyilikleri artırmaya ve bu hususta ciddi bir gayret sarf etmeye teşvik etmektedir. Keza Allah Teâlâ, mü’minlerin ahiret gününe inandıklarını, iyiliği emredip kötülükten sakındıklarını ve hayırda yarıştıklarını ifade buyurmuş, bunların sâlih kişilerden olduklarını haber vermiştir (Âl-i İmrân 3/114-115). Aynı şekilde Hz. Zekeriya ve Yahya’nın şahsında insanların önderleri olan peygamberlerin hayırda yarıştıkları vurgulanmıştır (el-Enbiyâ 21/90). Kısaca iyilik ve hayırda yarışmak, mü’minlerin temel özelliklerindendir (el-Mü’minûn 23/61).

Allah Teâlâ, mü’minleri salih amel işlemeye teşvik etmek ve bu hususta ikna etmek için dünyanın ve dünya malının geçici olduğunu, kalıcı olanının ise sâlih amel olduğunu, ancak bunun insana ahirette fayda sağlayacağını öne çıkarmıştır. Kur’ân’da “*Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça gerçek iyiliğe ulaşamazsınız*” (Âl-i İmrân 3/92) âyeti, özellikle imkânı olan kişilerin zekât ve sadakanın dışında sahip olduğu mallardan insanların yararına harcamalarını emretmektedir. Bunun dışında cami, medrese, okul gibi tarihî eserlerin yapımı, bakımı, korunması, yaşatılması; Allah’ın mescitlerinin Allah’a ve ahiret gününe inanan, namazı hakkıyla kılıp zekat veren ve sadece Allah’tan hasyet duyan mü’minler tarafından ibadetle mânen, imanla madden imar edileceğini ifade eden âyet (et-Tevbe 9/18-19) kapsamında değerlendirilebilir.

3. 2. Sünnet’ten referansları

3. 2. 1. Hılfü’l-fudûl

Hılfü’l-fudûl, Mekke’ye gelen tüccarların can ve mallarının zarar görmesine engel olmak, zarar görmüşse tazmin etmek, suçluları tespit edip bu tür davranışlarına engel olmak amacıyla kurulmuştur. (bk. Köse, 2011: 155-170) *Hılfü’l-fudûl*, Hz. Peygamber’in Müslümanların ihtiyaçlarını giderme maksatlı kurumları teşviki olarak değerlendirilebilir. Allah Resûlü genç yaşında bu örgütlenmeye katılarak hem onu desteklemiş hem de ümmetine bu hususta örnek olmuştur.

İbn Kuteybe (ö. 276/889), Hılfü'l-fudûl'un kurulma sebebini bazı Kureyşlilerin Harem'e gelen tüccarların mallarını düşük fiyata alarak ya da bedellerini vermeyerek zulmetmeleri, dolayısıyla mazlumun hakkının alınması olarak açıklamıştır. Abdullah b. Cüdan ve Zübeyr b. Abdilmüttalib, kabile liderlerini bu tür zulümlere karşı çıkmaya, mazlum ve mağdurun hakkını zalimden almak üzere bir anlaşma yapıp bu amaçla bir kurum oluşturmaya davet etmişlerdir. Bu anlaşmaya gerekçe olarak Yemenli Zübeyd kabilesinden birinin Mekke'de mal sattığını ancak bedelini alamadığı gösterilmiştir. Bunun üzerine söz konusu kişi mağduriyetini bir şiirle dile getirmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Münteha* 2/309). Bazı rivayetlerde zulme uğrayanın Kays b. Şebbe es-Sülemî olduğu belirtilmektedir. O, Übey b. Halef'e mal satmış, ancak karşılığını alamamıştır. Böyle bir zulmün saygın ve dokunulmaz olan ve keremi ile bilinen Harem'de olmasının mümkün olmadığını, zalimin zulmüne engel olunmadığını ifade eden bir şiir terennüm etmiştir. Bunun üzerine Benû Hâşim, Benû Muttalib, Benû Esed b. Abdiluzza, Benû Zühre ve Benû Teym kabilesinin ileri gelenleri bir araya gelerek bir anlaşma yapmışlardır (İbnü'l-Cevzî, *el-Müntezam*, 2/310). Bundan başka Hılfü'l-fudûl'un Cürhüm kabilesinden adları Fudayl, Faddâl, Müfaddal, Fadl olan kişiler tarafından kurulduğu için adına "Fâdulların anlaşması" dendiği de ifade edilmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Müntezam*, 2/310).

Hiz. Peygamber 20 yaşı civarında iken kuruluş amacını ve faaliyetlerini takdir ettiği *Hılfü'l-fudûl* adını taşıyan bu organizasyona katılmış ve onu desteklemiştir. Mekke döneminde iştirak ettiği bu ittifaka genç yaşında katılmakla iftihar etmiş, bunun karşılığında kızıl tüylü deve sürüsü verseler bile böyle bir ittifaktan ayrılmayacağını, böyle bir organizasyona bugün de çağrılrsa icabet etmekten kaçınmayacağını ifade etmiştir (Müsned, 1/190, 317; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntezam*, 2/311). Mekke'de temel insan haklarını savunan Hılfü'l-fudûl, günümüz sivil toplum kuruluşlarının arketipidir ve hayır yolunda örgütlenmenin adıdır.

3. 2. 2. Vakıf

Bir malın sahibi tarafından dinî, toplumsal ve hayra yönelik bir amaçla kullanılmak üzere ebedi olarak tahsis edilmesi demek olan vakıf, temelini, hayırda yarışma prensibini vaz eden Kur'an'dan almıştır. Buna göre hayrı, Allah yolunda mal harcamayı, sevdiğimiz mallardan Allah yolunda infak etmeyi teşvik eden âyetler, vakfın temelini oluşturmaktadır (bk. Günay, "Vakıf", 42/475-479).

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ganimet olarak elde ettiği Fedek ve Hayber'deki hisselerini vakfederek bu hususta ashâbına ve ümmetinin diğer fertlerine öncü olmuştur (bk. Buhârî, "Veşâyâ", 1; "Farzu'l-humus", 1; Müslim, "Cihâd", 51-55; Ebû Dâvûd, "Harâc", 19). Resûlullah'ın tavsiyeleri doğrultusunda ashâb, bazı mallarını vakfetmeye önem vermiştir. Meselâ Hiz. Ömer'in Hayber'deki kıymetli arazisini satılmamak, miras kalmamak, hibe edilmemek, bunun yerine geliri Müslümanların ihtiyaçlarına harcanmak üzere vakfetmesi (Buhârî, "Veşâyâ", 22, 28-29), Hiz. Osman'ın Rûme kuyusunu bir Yahudiden satın alarak Müslümanların kullanımına vakıf olarak sunması (Tirmizî, "Menâkıb", 18), Hiz. Ali'nin bir arazi ile su kuyusunu vakfetmesi Hülefâ-i Râşidîn'in vakıfları arasında anılabilir. Başka sahâbîler de vakıf oluşturmuşlardır. Öyle ki Câbir b. Abdillâh'ın "*Ben muhâcir ve ensârdan mal sahibi olup da vakıf yapmamış bir kimse bilmiyorum*" (Beyhakî, VI, 160-161) sözü, ashâbın vakıf müessesesine ne kadar ehemmiyet verdikleri konusunda bize bir fikir vermektedir.

Bu sebeple tarih boyunca Müslümanlar insanlığın hizmetinde kullanılmak üzere mallarını vakfetmişlerdir. Osmanlı bir vakıf medeniyeti olarak tanınmıştır. Bu, varlıklı

insanların mallarını diğer insanlarla paylaşmaları, Allah'ın kendisine emanet olarak verdiği malı, Onun yolunda, sırf Onun rızasını kazanabilmek için Onun kullarının istifadesine sunmasıdır. Vakıflardan vakfın şartnamesine göre, sadece insanlar değil, hayvanlar, diğer millet ve dinlere mensup kişiler de yararlanmıştır.

3. 2. 3. Hz. Peygamber'in Umumun İstifade Edebileceği Hizmetleri Teşvik Etmesi

Hz. Peygamber her insanın ölümlü ve fâni olduğu bu dünyada, amel defterinin açık kalıp devamlı olarak ecir kazanmak isteyen kimseler için, arkasında kamuya faydalı eserler bırakmayı tavsiye ve teşvik etmiştir (Müslim, “Vaşiiyet”, 14). Hadislerde kişi bir ağaç dahi dikse onun meyvesinden insan ve hayvanlar yese, gölgesinde insan ve hayvanlar gölgelense, dallarına kuşlar konsa bütün bunlar ağacı diken ve yaşatan kimsenin amel defterine bunlar gerçekleştiği müddetçe sevap kaydedileceği haber verilmiştir. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/46; İbn Mâce, “Edeb”, 8). “Yarım hurma ile de olsa cehennemden kendinizi koruyunuz” (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/201) uyarısı doğrultusunda Müslümanlar sadaka ve özellikle sadaka-i câriye türü infaka önem atfetmişlerdir. İnsan, hayvan, bitki gibi diğer varlıkların yararına olan her türlü emek, eylem, yapı sadaka sayılmakta, görüldüğü gibi ikna edici bir üslupla teşvik edilmektedir.

3. 2. 4. Hz. Peygamber'in Yetim, Dul ve Fakirlerin Gözetilmesini Teşvik Etmesi

Hz. Peygamber, Allah nezdinde en hayırlı evin içinde yetime iyi davranılan ev olduğunu, en şerli evin ise yetime kötü davranılan ev olduğunu (İbn Mâce, “Edeb”, 6; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 12/388), yetimin bakımını üstlenen kimse ile kendisinin cennette -orta ve işaret parmağını birleştirerek göstermek suretiyle- beraber olacağını vurgulamıştır (Buhârî, “Edeb”, 24). Bu müjdeye istinaden İslâm toplumlarında yetimlere yönelik Dâru'l-eytâm, Dâru's-şafaka türü müesseseler kurulmuştur.

Ülkemizde kimi kimsesi olmayan ya da maddî imkânları kısıtlı gençleri evlendirmeye yönelik faaliyet yürüten -Konya merkezli Mehir Vakfı gibi- vakıf ve dernekler de mevcuttur. Bu vakıflar, düşük masraflarını karşılayamadıkları ve ev eşyası alma imkânına sahip olamadıkları için evlenme imkânı bulamayan gençlerle ilgili olarak bu nevi vakıflar devreye girerek çiftlerin söz konusu ihtiyaçları hayırseverlerin bağışlarıyla karşılanmakta ve bu sosyal yara sarılmaktadır. Vakıf kayıtlarına göre binlerce çiftin çeyizi alınarak evlendirilmiştir (Bk. <http://www.mehir.org/sss.asp>) Bu faaliyetteki en etken faktör, Allah'ın rızasını kazanmak olup Allah'ın kendisine lütfettiği, aslında Kendisinin olan ve imtihan edilmek üzere geçici olarak verdiği maldan yine Allah'ın kullarını yararlandırmaktır.

“Allah'ın en sevdiği sofrta içinde fakirin bulunduğu sofradır” hadisi ve “*Oruçlu birine iftar ettiren kişiye onun tuttuğu orucun sevabı yazılır, iftar edenin sevabından eksilme olmaz*” (Tirmizî, “Savm”, 82) gibi hadisler gereğince zengin Müslümanlar özellikle Ramazan ayında iftar sofraları tertip etmekte, dernekler vasıtasıyla sadece Ramazan'da değil -Kartal Atalar Camii'nde olduğu gibi- on iki ay boyunca mahallede yer alan fakirler derneğinin aş evinden sıcak yemek alma imkânı elde etmektedirler.

4. STK'ların Siyasal ve Sosyal Dinamikleri

Her ne kadar Eski Yunan'a kadar götürülebilirse de bugünkü mânada Sivil Toplum Örgütlenmelerini Batı'da XII. ve XIX. yüzyıllardaki siyasî, ekonomik ve ilmî değişimlere

bağlamak mümkündür. Ayrıca Sivil Toplum Örgütlenmelerinin liberal yapıyı benimsemiş ülkelerde ortaya çıkmış olması tesadüf değildir (Aygen, 2018: 140).

Sivil toplum örgütlenmelerinin demokrasinin gelişmesine paralel olarak ivme kazandığı dikkatimizi çekmektedir. Toplumu oluşturan bireyler demokratik bir sistemde hür iradelerini tercihlerine ve yönetime daha fazla yansıtabilmektedirler. Çünkü idareciler halkın seçimiyle başa gelmekte, onlara hesap vermekte, başarılı olup olmama durumuna göre halk tarafından seçimle değiştirilmektedir. Totaliter rejimlerde ise yönetimin izin verdiğinin dışında örgütlenme mümkün olmadığı gibi halkın talepleri demokrasilerde olduğu kadar dikkate alınmamaktadır. Ayrıca daha serbest hareket etme imkânı bulunduğu demokratik ortamlarda Sivil Toplum Kuruluşları kanunlar çerçevesinde serbest bir şekilde faaliyetlerini yürütebilmekte, baskı grupları oluşturabilmekte ve halk kendisini daha fazla hür hissettiğinden haklarını arayabilmek için daha bilinçli bir şekilde organize olabilmekte ve bu tür örgütlenmelere serbest bir şekilde katılabilmektedir. Dolayısıyla fertlerin yönetime katılımına ya da baskı grupları oluşturmaya imkân veren böyle bir sistemde bireyler, amaçları doğrultusunda örgütlenmeyi tercih etmekte ve çalışmalar yürütmektedirler.

5. Dinin Sosyal Yönünü ve Sosyal Bütünleşmeyi Gerçekleştirmede STK'ların Rolü

Din, hayat tarzı anlamına gelmektedir ve son din olarak İslâm'ın, hayatın her alanına hitap eden söylemleri ve kuralları vardır. İslâm tek başına yaşanan bir din değil toplumsal bir dindir; zira din toplumsal alanda daima bir toplum/topluluk içerisinde varlık bulur. Coştu'nun ifade ettiği üzere din, bireysellikten daha ziyade toplumsallığıyla ön plana çıkar. Bireyin öteki insanlarla ilişkiler kurma eğiliminde olması, toplumsallaşma için gerekli bir diğer unsurdur (Coştu, 2013: 331).

Ayrıca bütünleşme, dinin en önemli toplumsal işlevlerindendir. Din, içerdiği aşkın ve mutlak anlamlar ve değerler düzeni ile bireyleri belli bir iç disipline göre motive ettiği gibi, toplumsal bağlılıkları ve fedakârlıkları da anlamlı hâle getirmektedir (Çelik, 2013: 170). Din; toplumsal hayatın çeşitli safhalarında görülen, çocuğun kulağına ezan okuma, sünnet, evlilik, asker uğurlama ve hacca uğurlama törenleri gibi faaliyetlere dinî anlamlar katar.

Toplu halde ifa edilen dinî pratiklerin ve ritüellerin, sosyal bütünleşmedeki rolü açıktır. Kur'ân'da zikredilen emir ve yasakların, temel ibadetlerin sosyal bütünleşmeyi sağlamaya yönelik faktörler oldukları ifade edilebilir (Günay, 2014: 351) Sosyal bütünleşme, Kur'ân'daki inanca yönelik unsurlarla sınırlı kalmayıp hayatın her safhasına hitap eden sosyal bütünleşmenin dinî temelleridir. (Çelik, 2013: 174).

Cemaatle kılınan namaza tek başına kılınana nispetle yirmi yedi derece daha fazla sevap verilmesi (Buhârî, "Ezan", 30; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 9/238) haftada bir gün toplu Cuma namazının emredilmiş olması, bayram namazı ve hac gibi diğer kitlesel ibadetler İslâm'ın ibadet bazında toplumsallık tezâhürleridir. Hz. Peygamber'in evinin uzaklığını bahane ederek cemaatle namaz için Mescid-i Nebevî'ye gelmemek için izin isteyen sahâbîye izin vermemesi, ancak şiddetli soğuk, hastalık gibi ciddi bir mazeret hâlinde mescide gelemeyebileceğini ifade etmesi; caminin, cemaatle namazın, Müslümanların bir araya gelmelerini ve birbirlerinin durumlarından ve problemlerinden haberdar olmalarını sağlamasındandır.

Diğer yandan bilim ve teknik alanındaki büyük ilerlemelerin, sanayileşme ve şehirleşmenin yol açtığı hızlı sosyal, ekonomik ve kültürel değişimlerin yaşandığı çağımızda,

toplumların karşı karşıya bulundukları en önemli meselelerden biri, hiç şüphesiz sosyal bütünleşme problemidir (Coşkun, 2004: 112). Öyle ki globalleşen dünyada insan giderek yalnızlaşmaktadır. Yalnızlık ferdi hareket etmeye, ferdin sadece kendisini düşünmesine sevk etmekte, bu durum sosyal hayatı yok etmektedir. Başta da ifade ettiğimiz gibi bu, dinin tamamen fert planında yaşanması, hayata aktarılamaması, dolayısıyla fonksiyonlarının çoğunu kaybetmesine yol açmaktadır. Bu ise ferdi hayattan ziyade toplumsal hayatta bütün fonksiyonlarıyla tezâhür imkânı bulan dine ve dinî hayata zıt düşmektedir. Zira “Allah’ın eli cemaatin üstündedir” (Nesâî, “Tahrîmü’l-dem”, 5; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 1/186) hadisi, Allah Teâlâ’nın Müslümanların birlik olmalarını, birlikte hareket etmelerini, ortak akılda buluşmaları, sevinç ve kederlerini paylaşmalarını teşvik anlamına gelmektedir. Bu sebeple Müslüman, sofrasında misafir ağırlamalı, evinde pişen yemekten bir kısmını kapı komşusuyla paylaşmalı, hediyeleşmeli ki bunlar aralarındaki güven, muhabbet ve dostluğu artırsın.

Hizmet Peygamber Müslümanın Müslüman üzerindeki hakları arasında selam verdiğinde selamına karşılık verme, davetine icabet etme, hastalandığında ziyaretine gitme, cenazesinde teşyide hazır bulunarak acısını paylaşma gibi hususları saymıştır (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/125). Bütün bunlar acıların paylaşılırsa azalacağı, sevinçlerin paylaşılırsa artacağı gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Dinin emri de “Ey Allah’ın kulları kardeş olun” (Buhârî, “Edeb”, 58; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13/159). hadisinde olduğu gibi kardeş olmaktır.

İslâm, toplumsal yardımlaşmaları sadece farz bir ibadet olarak zekâtla değil buna ilave olarak her Müslüman’ı imkânı ölçüsünde “infak”, “tasadduk” gibi sosyal yardımlarda bulunmasını da teşvik ederek sosyal bütünleşmeye yönelik mekanizmaları devreye sokmuştur. Bu hususta Allah Resûlü ümmetine örnek olmuştur (Keleş, 2013: 328). Resûl-i Ekrem “Komşusu aç iken tok yatan bizden değildir” (Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/15; 4/484) buyurarak Müslümanı diğer insanları da düşünen bir duyarlılığa ve diğergâmlık içinde olmaya çağırmıştır. Zekât, kurban, sadaka-ı fitır gibi mâlî ibadetler ile ibadetlerin ifasında meydana gelen kusurlar, mâlî yönden telafi edilmektedir. Hacda işlenen kusurların telafisi de kurban kesmek suretiyle olup bundan fakir Müslümanlar yararlanmaktadır. Yemin kefareti yerine getirme yolları arasında on fakirin doyurulması bulunmaktadır. Görüldüğü gibi bütün bu ibadetlerin hedef kitlesi fakirlerdir. Kişi, dua ve tevbe ettiğinde tövbesinin ya da hacetinin kabulü için yine fakirlere sadaka verme hususunda teşvik edilmiştir. Netice olarak İslâm, zengin ile fakir arasındaki uçurumu kapatmaya, sosyal kargaşayı ve psikolojik husumeti ortadan kaldırmaya yöneliktir.

Allah Teâlâ, kurban etinin üçte ikisinin başkalarıyla paylaşılmasını emretmektedir. Bu, toplumdaki sosyal adaletin gerçekleşmesine katkı da bulunduğu gibi kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma ruhunu canlı tutar. Zenginleri, mala düşkün olmaktan ve cimrilik hastalığından kurtarıırken fakiri hayata ve topluma bağlar ve Allah’a şükretmesine sebep olur; ayrıca zenginlere karşı muhtemel düşmanlıktan onu alıkoyar. Bunun için kurban kesmeye imkân bulabilen mükellef, bunu tek başına tüketmemeli, bu sevinci imkânı olmayan fakirlerle paylaşmalıdır.

Bütün bunların STK’larla bağlantısı ise söz konusu ibadet ve eylemlerin organize olarak gerçekleştirilmesine yardımcı ve aracı olmaktır. STK’lar, bu konuda organize olarak kurban bağışlarını fakir kesimlere zamanında ve en uygun şartlarda ulaştırmada çok önemli fonksiyonlar icra etmektedirler. Mâlî kısmını yüklenen bağış sahibi gibi, hayra vesile oldukları için onlar da ecir almaktadır. Zira kişinin tek başına kendi bölgesi dışındaki fakirleri arayıp

bulması, kurbanı kesip hijyenik şartlarda muhafaza etmesi ve fakirin sofrasına ulaştırması son derece meşakkatlidir. Bu hususta STK'lar devreye girerek bu imkânı sağlamaktadır. Zira hayra ve güzel işlere öncülük ve vasıta olmak onu yapan gibidir. Zengin zekât vermekle yükümlü olduğu ve hak eden en doğru kişiyi aradığı, fakirin de kendisine uzanacak bir yardım elini aradığı bir ülkede zekât fonu oluşturulması, verenlerin de alanların da kaydedildiği ve ihtiyaca göre gerekirse düzenli maaş şeklinde yardımda bulunulduğu bir sistem oluşturulması, zekât vermekten maksadın tam olarak gerçekleşmesini sağlayacaktır. Bütün mesele, zengin yatırım yapmasını, işsiz ve fakir gencin de iş imkânı bulmasını sağlayacak vasıtanın oluşturulmasını temin etmek ve bunu metafizik bir unsurla irtibatını kurarak ibadet neşvesi içinde gerçekleştirmektir. Zira zengin de fakir de Allah'ın kuludur. Zengin, kendisine emanet olarak verilen nimete; onun zekât, sadaka, hayır gibi terettüp eden haklarını ödeyerek şükretmekle, diğeri ise çalışıp çabalamak ve sabretmekle yükümlüdür. Zengin, “Ben kazandım, kendim harcarım” dememeli, fakir de “Nasıl olsa zekât veriliyor, çalışmaya ihtiyaç yok” diye düşünmemelidir. Zira “*Veren el alan elden daima üstündür*” (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/50). Ayrıca güçlü mü'min, zayıf mü'minden ifa edebildiği ibadetler yönünden üstündür, bu ise Allah'ın bir fazlıdır. Mü'min fazilet yarışında daha ileride olmaya çabalamalıdır.

Öte yandan STK'ların müspet fonksiyonlarını tam yerine getirebilmeleri ve yeterli desteği görebilmeleri, kendilerine duyulan güvenle doğru orantılıdır. Kendisi el-Emîn olarak bilinen (el-Makdisî, *el-Bedü ve'l-vahy*, 5/46) Hz. Peygamber, Müslümanları elinden ve dilinden diğeri mü'minlerin güvende oldukları kimse olarak tanımlamıştır (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/66; Buhârî, “İman”, 3; Müslim, “İman”, 65). Dolayısıyla Müslümanlar faaliyetlerinden emin olmadıkları, kendilerinin iyi niyetlerinin istismar edildiği kurumlara asla güvenmezler. Bu durum, sosyal kurumların zayıflamasına, hizmetlerin aksamasına ya da akîm kalmasına sebep olur. Buna sebep olan herkes, hayra sebep olanın onun ecrine ortak olduğu gibi hayra engel olan da günahına ortak olur. Söz konusu faaliyetler, organizeli olarak yapıldığı takdirde daha geniş kesimlere hizmet götürülmesi imkânı doğacaktır.

Ayrıca İslâm'daki mâlî ibadetlerle bütünleşmenin ekonomik temellerine de işaret edilmektedir (Günay, 2014: 443). İslâm'ın bu bağlamda sosyal adaleti temin etmeye yönelik teşvikleri ve pratikleri bir bakıma toplumsal bütünleşmenin maddî boyutuna verdiği önemi göstermesi bakımından kayda değerdir (Çelik, 2013: 174) Yukarıda sıraladığımız sosyal dayanışma ve yardımlaşmayı gerçekleştirmek amacıyla teşekkül etmiş vakıf başta olmak üzere çeşitli kurumsal yapılar da fakirliğin azaltılmasında doğrudan etkiye sahip toplumsal yöntemleri içermektedir (Yenen, 2015: 104).

SONUÇ

Bütün mekanizmalarıyla toplumsal bir hayatta daha canlı ve görünür bir şekilde yaşanan din, bunu ve sosyal bütünleşmeyi topluma yönelik emir ve ibadetlerle gerçekleştirmektedir. Bir mâna etrafında mükemmel bir şekilde bütünleşme, toplumun manevî kültür unsurları arasında önemli bir mevkiye sahip bulunan din sayesinde daha yaygın ve kalıcı bir şekilde gerçekleşir.

Allah Teâlâ, ihsanı ve yakın akrabaya bakmayı emretmektedir. Bu emirlerin ifası, ferdî olabildiği gibi organize bir şekilde gerçekleştirilmesi, daha çabuk ve verimli netice alınmasını sağlayacaktır.

İslâm emir ve yasaklarıyla yeryüzünde nihaî planda ma'rufu gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. İslâm, Allah'ın hudutları çerçevesinde bu amaca hizmet eden çaba, faaliyet ve

kurumları desteklemektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in, kim tarafından organize edildiğine bakmadan fertler arasında ve toplumda adaleti temin etmeyi ve zulmü ortadan kaldırmayı hedefleyen faaliyet ve organizasyonları, amacına odaklanarak -Hilfû'l-fudûl örneğinde olduğu gibi- desteklediği görülmektedir. Bu iki referans, sivil toplum kuruluşlarının dindeki yerleri hakkında açık bir fikir vermektedir. Daha çok modern ve demokratik sistemlerde oda, sendika, siyasi parti, vakıf, dernek adı altında daha yaygın ve etkin olan ve önem arz eden STK'ları bu perspektiften değerlendirmek gerekmektedir.

Sivil toplum kuruluşları devletin yetişemediği, üstüne yük olan ve devletin ulaşamadığı alandaki ihtiyacı ve boşluğu yerel ve acil olarak kapatmayı sağlamak üzere vardır. Sivil toplum örgütleri ne kadar güçlü ise sorunların halledilmesi de o kadar çabuk olacaktır. Devletin siyasî olarak çok güçlü olduğu yerde sivil toplum kuruluşları daha az gelişme gösterir. İnsanların bilinçlendirilerek bir Sivil Toplum Kuruluşu niteliğindeki bir örgütlenmenin içinde yer almaları, yönetime katılmaları, problemlerin farkında olmaları ve bunlara çözüm getirme süreçlerine aktif olarak katılmaları teşvik edilmelidir. Nitekim topluma katkı sağlamayan, herhangi bir faaliyette bulunmayan, çözüm üretmeyen, tüzüğü çerçevesinde amaçlarına uygun faaliyet yürütmeyen derneklerin varlığının bir anlamı bulunmamaktadır.

Toplumsal bir din olan İslâm'ın hayata aktarılması, ferdî, toplumsal ve devlet ölçeğindeki çabalarla gerçekleşecektir. Sivil Toplum Kuruluşları, hür ve gönüllü kişilerin inisiyatif ve gayretleriyle devletle fert arasında ara bir pozisyonda olup, devletin erişemediği alanda fert ve toplum yararına hayırlı ve güzel hizmetler yaptığı sürece takdir edilmeli ve desteklenmelidir.

KAYNAKLAR

- Ahmed b. Hanbel. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Beyrut: Mektebetü't-türâsî'l-İslâmî; Mısır: Matbaatü'l-Meymeniyye, t.s.
- Akgül, M. (1995). "Sosyo-Kültürel Bir Kurum Olarak Vakıf ve Sosyal Dayanışma." *Diyanet İlim Dergisi*. 1 (31), 103-110.
- Akıncı, B. (2020). "Covid-19 Pandemisi Sonrasında Sivil Toplum Kuruluşları: Artçı Değişimlerin Sivil Toplum Kuruluşlarının İşlevsel Rollerine Yansımaları." *Journal of Social and Humanities Sciences Research*. 7(55), 1809-1816.
- Akkır, R. (2019). "Din, Sosyalleşme Ve Toplumsal Uyum: Suriyeli Mülteciler Örneği." *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*. 11 (2 (24)), 953-971.
- Aldemir, T. (2016). "Sivil Toplum Kuruluşlarının Toplumsal Birliği Sağlamadaki Başarı Düzeyinin Tahlili." *Toplumsal Birliğin Güçlendirilmesinde Dinî Söylemin Önemi*. 427-440.
- Aygen, Murat. (2018). "Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları Misiad Örneği". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 23/1, 139-164.
- el-Buhârî. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ: Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları; Tunus: Dâru Sahnûn. 1992/1413.
- Bayyığit, M. (2001). "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Kurumu Olarak Vakıflar." *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı: 11, 59-66.

- Coşkun, A. (2004). "Sosyal Bütünleşme, Sosyal Bütünleşme ve Din." *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 13, 111-151.
- Coştu, Y. (2013). "Toplumsallaşma ve Din". (Ed.) Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu. *Din Sosyolojisi*. 325-341. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Çelik, C. (2013). "Sosyal Bütünleşme ve Din." *Din Sosyolojisi*. Konya: Palet Yayınları.
- Çuhadar, S. (2020). "Sivil Toplum Kuruluşlarına Genel Bakış ve ANKOS". *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 5 (2), 137-151.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistanî. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî. ts.
- Günay, H. M. (2012). "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, XLII, 475-479.
- Günay, Ü. (2013). "Toplumsal Bütünleşme ve Din". (Ed.) Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu. *Din Sosyolojisi*. 409-420. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Günay, Ü. (2014). *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd er-Rebei el-Kazvinî. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Ceyl. 1998.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *el-Münteha fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk*. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- Kaypak, Ş. (2012). "Yerel Yönetimlerde Katılımcı/Müzakereci Demokrasi Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Önemi". *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* , 8 (17) , 171-196 .
- Keleş, A. (2013). "Yaşayan Sünnet ve Sosyal Hayat". (Ed.) Mustafa Tekin. *Sünnet Sosyolojisi*. 311-330. Ankara: Eski Yeni Yayınları.
- Keyman, F. (2004). "Türkiye'de ve Avrupa'da Sivil Toplum". (Haz.) Arzu Karamani. *Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi. Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları* no: 3, İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Kobirate. (2015). *Sivil Toplum Kuruluşlarının Kurumsal Yönetim Uyum Derecelendirme Metodolojisi*.<https://www.kobirate.com.tr/Sivil-Toplum-Kuruluslarinin-Kurumsal-Yonetim-Uyum-Derecelendirme-Metodolojisi>. Erişim Tarihi: 4 Ocak 2021.
- Köse, M. (2011). "İnsan Hakları Bağlamında Hilfû'l-Füdûl'un Bir Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Değerlendirilmesi." *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler*, 25/46 , 155-170.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü* (Çev.: Osman Akınhay ve Derya Kömürcü). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâburî Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu'l-Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Kahire: Dâru'l-hadîs. 1263.
- el-Mütahhar b. Tahir el-Makdisî, *el-Bedü ve'l-vahy*, Porsaîd: Mektebetü's-sakâfeti'd-diniyye,

- en-Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Abdulgaffâr Süleyman. Seyyid Kisrevî. Beyrut: Dâru kütübi'l-ilmîyye. 1998.
- Talas, M. (2011). “Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye Perspektifi”. *Türklük Bilimi Araştırmaları* (29), 387-401.
- et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdilmecîd es-Selefî. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhamed b. İsâ b. Sevre es-Sülemî. *Sünen*. thk. Beşar Avvâd. Beyrut: Dâru Garbî'l-İslâmiyyîn. 1996.
- Türk Dil Kurumu*. (2006). Güncel Türkçe Sözlük: <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: Ocak 4, 2021.
- Yavuz, C., Kaynar, İ. (2015). “Kamuoyu Oluşumunda Stratejik Bir Araç Olarak Sivil Toplum Kuruluşları.” *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 4 (2), 183-196.
- Yenen, İ. (2015). “Yoksullukla Mücadele Aracı Olarak Din.” *Toplum Bilimleri Dergisi*. 9 (17), 95-107.
- Yılmaz, H. (2010). Sosyal Bütünleşmemizin Temel Sorunları ve Bazı Çözüm Önerileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*. 14 (2), 73-101.
- (Bk. <http://www.mehir.org/sss.asp>) Erişim Tarihi: Ocak 4, 2021.